
О. Михаськів. Роль фігуративності та новизни у становленні метафоричності. Studia methodologica, 2014 (38).

РОЛЬ ФІГУРАТИВНОСТІ ТА НОВИЗНИ У СТАНОВЛЕННІ МЕТАФОРИЧНОСТІ

Олеся Михаськів

Аспірант, Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, (УКРАЇНА),
e-mail: mykhaskiv.olesya@yahoo.com

UDC: 81'373.612.2

ABSTRACT

Metaphor is a wide spread feature of both every day and poetic discourse. This article explores the essence of metaphoricity, in particular how it is shaped by its components – novelty and figurativity. It explains the role of these two elements in the metaphor classification as well as in metaphor interpretation.

Key words: metaphor, dead metaphor, basic meaning, conventionalisation, career of metaphor.

Метафори є поширеним явищем у повсякденному та поетичному слововживанні. Проте дещо вирізняє ці тропи з-поміж інших: у статті розкрито сутність метафоричності, зокрема міру її визначення двома складовими – фігуративністю та новизною. Досліджено значення фігуративності та новизни у градації метафоричності, а також у процесі інтерпретації метафори.

Ключові слова: метафора, мертва метафора, пряме значення, конвенціалізація, кар'єра метафори.

Традиційно метафора ідентифікується як приклад фігуративного мовлення, оскільки передбачає вживання слів у непридатному їм значенні. Таке застосування обов'язково повинно бути новим, оскільки воно, за попереднім визначенням, не є звичним. Звідси може виникати припущення, що фігуративність і новизна в метафорі – тотожні, якщо метафора – це вживання слова в іншому (фігуративність) новому (новизна) значенні. Таке спрощення вмотивоване – метафоричність базується на складній взаємодії вказаних аспектів, а їхнє розмежування часто проблематичне.

Цінність дослідження полягає у точному описі значення фігуративності та новизни у функціонуванні метафори та зменшенні розмитості у розумінні ролі цих критеріїв та невідзначеності їхнього значення. Метою статті є окреслення і дослідження ролі фігуративності та новизни у функціонуванні метафори, а також їхньої взаємодії способом розкриття двох аспектів цієї проблеми. Завдання роботи: проаналізувати ступені метафоричності з огляду на фігуративність та новизну, встановивши критерії класифікації метафор щодо міри метафоричності; розглянути значення фігуративності та новизни у процесі розуміння метафор. Актуальність роботи зумовлена відсутністю досліджень фігуративності та новизни як складових метафоричності.

Окремі аспекти обраної теми вивчали фахівці із різних ділянок: лінгвісти-теоретики метафори (Макс Блек, Джордж Лакофф, Ендрю Гоатлі, Аліс Деїнян), психологи (Браян Бовдл, Дедер Джентнер, Гвенда Шмідт), нейрологи (Шона Кулсон, Сайма ван Петтен, Ейлеен Карділло). Проте ці дослідження переважно зосереджувалися на одному із названих аспектів.

Слід звернути увагу на те, що не всі метафори є метафорами однаковою мірою. Деякі вражають своєю оригінальністю та влучністю, водночас інші сприймаються як належне, не залишаючи по собі помітного сліду. Відомо чимало спроб описати ступені метафоричності, а відтак – класифікувати метафори. Залежно від специфіки теоретичного підходу до

розгляду метафори, основою формування таких класифікацій є різні критерії, а тому частково відрізняються види метафори щодо її метафоричності.

Рівень метафоричності метафори визначається її креативністю, інновативністю, або ж, навпаки, – конвенційністю, приналежністю до сталого лексикону. Зважаючи на це, метафори традиційно поділяють на «мертві» та «сміливі». Влучний та кмітливий опис співвідношення між мертвими і живими метафорами пропонує Дональд Девідсон: «Фігуративне значення живої метафори має стати безсмертним у прямому значенні мертвої метафори» [6, с. 254].¹

Оскільки метафора тривалий час вважалася лише мовною прикрасою, що відрізнялася від буденного, звичного слововживання, тобто її суттю була креативність висловлювання, не було особливого зацікавлення мертвими метафорами, їх навіть не ідентифікували як метафори. Макс Блек не вважає метафорами жертви катахрезису. Дослідник вказує на функцію метафори, про яку твердив ще Арістотель: метафора часто служить для поповнення словникового запасу мови, називаючи щось, для чого ще нема позначення [1, с. 280]. За Блеком, вважати мертвою метафору метафорою – це те саме, що вважати мертве тіло людиною [2, с. 26].

Зважаючи на те, що смерть метафори також метафорична, вона, на відміну від буквальної, теж допускає різні ступені. Наукове бачення мертвих метафор змінилося з приходом когнітивістського напрямку досліджень – за таким підходом ці фігури отримали статус не мовних оздоб, а принципу мислення. Джордж Лакофф проголосив поняття мертвої метафори мертвим, доводячи у своїй статті з програмним заголовком „The death of dead metaphor“ (1987), що чимало метафор, які вважалися мертвими, насправді є живими. Мертвими метафорами дослідник вважає лише ті, що мертві і лінгвістично, і концептуально. Як приклад мертвої метафори учений наводить англійське „pedigree“, що означає «родинне дерево». Це слово перейшло в давньоанглійську з давньофранцузької, де означало «лапа журавля». Однак у сучасній англійській лексиці теперішнє значення втратило зв'язок з образом лапи журавля (концептуальна смерть), і саме слово існує тільки у метафоричній формі та не може вживатися для окреслення свого первинного значення (лінгвістична смерть) [8, с. 144]. На думку Джорджа Лакоффа, є чимало інших прикладів метафор, які помилково вважалися б мертвими, оскільки не є новими чи поетичними [8, с. 147]. Наприклад, англійське „comprehend“ (розуміти), що первинно означає «взяти», вже не вживається для позначення «взяти», але саме перенесення, з якого ця метафора виникла, функціонує досі, реалізуючись у багатьох інших метафорах, як-от «вловити зміст» чи «схоплювати» у значенні розуміти. Англійське „grasp“ (хапати) також, безперечно – метафорично, вживається у значенні «розуміти». Англійське „dunk“, що означає «занурювати у воду», також конвенційно вживається в баскетболі, перенесення відбулося не прямо, а опосередковано, через інший образ – „dunk“ так само конвенційно означає занурювати солодощі в чашку з напоєм. «Для більшості мовців англійської обидва образи живі, і співвідношення між ними зрозуміле» [8, с. 144].

Незважаючи на певні недоліки такої класифікації, наприклад, суб'єктивність у судженнях про зв'язок початкового та метафоричного образу, Аліс Деінян наголошує, що у такому поділі задіяний важливий критерій: наявність і сила прямого значення метафорично вжитого виразу [7, с. 37]. Спорідненим, проте повнішим, дослідниця вважає поділ Ендрю Ґоатлі. На його думку, окрім активних, існують ще й втомлені, сплячі, мертві, і навіть поховані метафори [7, с. 38]. Пряме значення мертвих і похованих метафор або зникло, або настільки віддалилося від метафоричного, що їхнього зв'язку неможливо розпізнати, окрім того, поховані метафори змінили свою форму („clew“ і „clue“)[7, с. 38]. Метафоричне значення стало прямим, а зв'язок між ними залишиться назавжди похованим в етимологічних словниках.

Метафори перших двох видів часто є прикладами омонімії, а двох інших – полісемії: метафоричне значення втомлених метафор конвенційне, та все ж спричинене прямим

¹ Сам Девідсон це твердження вважає помилковим, оскільки воно несумісне з його розумінням метафори: слова мають лише прямі значення, а метафора – це справа їхнього вживання [1 с. 345]

(„cut“ як «різати» і «скорочувати бюджет»). Менш ймовірно, що метафори, які заснули, активізують все ще вживане пряме значення для розуміння конвенційного метафоричного („crane“ у значенні «журавель» і «кран») [7, с. 38].

Такі градації досить проблематичні, оскільки не чітко встановлена роль етимології, що базується на суб'єктивному сприйнятті зв'язку між прямим і метафоричним значенням, яке відрізняється не лише у різних мовців, а й в однієї людини у різний час [7, с. 39]. Тому для вищої об'єктивності проведено корпусні дослідження, що довели існування чотирьох ступенів метафоричності.

Ідентифікувати в корпусі метафори двох протилежних вимірів – інноваційні та історичні – досить просто. За визначенням, інноваційні метафори повинні траплятися у корпусі не часто: Аліс Деїнян трактує це як «менше, ніж раз на тисячу цитат слова» [7, с. 40]. Коли ж йдеться про історичні метафори серед «цитат лінгвістичних метафор не знаходиться прикладів споріднених прямих значень» [7, с. 40].

До двох інших типів з менш чіткими межами належать конвенційні та мертві метафори. Відмінність між інноваційними та конвенційними метафорами полягатиме у тому, наскільки часто їх вживають [7, с. 40]. Відрізнити конвенційні метафори від мертвих можна опираючись на базовість чи залежність метафоричного значення: «У випадках, де пряме значення слова сприймається як більш базове, ніж встановлене метафоричне, це друге значення вважатиметься конвенційною метафорою» [7, с. 42]. Отож мертвими метафорами є ті, в яких метафоричне значення ідентифікується як базове, а конвенційними – ті, де базовим значенням є пряме.

Слід зауважити, що поняття базовості винятково суб'єктивне, проте Аліс Деїнян віднайшла певні механізми, за допомогою яких можна встановити базовість чи залежність між двома значеннями слова, однак жоден з них не претендує на вичерпність. Механізм, що послуговується корпусними даними, показує «лінгвістичні докази залежності» [7, с. 42], що існує там, де метафоричне вживання «не є самостійним; воно зазвичай пояснене за допомогою інших слів сфери-цілі» [7, с. 42]. Наприклад, цитати з корпусу для слова «голодувати» показують, що це слово, використане метафорично, завжди вживається з поясненням: «голодувати за інвестиціями, за увагою», а в прямому значенні фігурує самостійно [7, с. 43]. Основою іншого механізму, хоча і не досконалого, є семантика: експериментальними дослідженнями доведено, що переважно джерелом метафори є конкретне. Тому «якщо перенесення відбувається з конкретного на абстрактне, то це – конвенційна метафора, бо конкретне є базовішим, ніж абстрактне; якщо відзначено перенесення з конкретного на конкретне, то це – мертва метафора, бо обидва значення однаково базові» [7, с. 45]. Звідси «глибокий колір» є мертвою метафорою, бо колір – конкретне поняття, а «глибокі почуття» – конвенційна метафора, оскільки почуття – абстрактні [7, с. 45].

Окрім того, конвенційними є метафори, які насамперед передають ставлення [7, с. 46]: у висловлюванні «він – віслюк» значення метафоричне, хоча і конвенційне, та все ж залежить від прямого.

Розподіл метафори на чотири види запропонували американські вчені Браян Бавдл та Дедр Джентнер, опираючись на гіпотезу, яку називають «кар'єрою метафори». Сама назва вказує на непостійність метафори, яка проявляється в тому, що у процесі конвенціалізації розуміння метафори переживає зміщення від подібності до категоризації [3, с. 194]. Як основу утворення метафори автори протиставляють подібність та категоризацію. Під подібністю розуміють перенесення ознак. Альтернативним поглядом на функціонування метафори є теорія категоризації, запропонована Глюксбергом та Кейзаром: прямі значення сфери-джерела і сфери-цілі у процесі розуміння метафори не перебувають у безпосередньому зв'язку. Натомість, джерело, що є прототипом певної абстрактнішої чи більш загальної категорії, активує її, і через метафору ціль також підпорядковується цій категорії. Тобто, називаючи роботу в'язницею, ми вважаємо в'язницю прикладом категорії «неприємна ситуація, що обмежує свободу», і цій же категорії підпорядковуємо роботу [3, с. 195]. Проте жодна з цих моделей самостійно недосконала, тому й запропоновано гіпотезу «кар'єри метафори»: «спочатку і ціль, і база стосуються конкретних концептів з різних семантичних сфер, і метафора інтерпретується (а) співставленням двох уявлень та (б) імпортуючи предикати з бази на ціль...» [3, с. 198]. При повторному вживанні неважливий предикати підлягатимуть витісненню, а ціль і база утворюють «спільну метафоричну категорію», що внаслідок частого вживання разом із ціллю перетворить її на полісемічну: в пев-

ний момент цілє матиме два значення – специфічне і пов'язане з ним загальне [3, с. 198]. Ця еволюція в бік полісемії і є «кар'єрою метафори». Відповідно до способу розуміння, виокремлюють чотири види конвенційності метафори: нові метафори інтерпретуються як порівняння, тобто горизонтальні перенесення між джерелом і ціллю. У конвенційних метафорах джерело має два вищеописані значення: конкретніше і загальніше, тому їх можна інтерпретувати або як порівняння, або як категоризацію (чи вертикальне перенесення). Як і в попередніх тлумаченнях, два запропоновані види мертвих метафор відрізняються від конвенційних тим, що їхній зв'язок зі специфічним значенням втрачено (мертві1), або це значення зникло взагалі (мертві2), відтак мертві метафори однозначно є прикладами категоризації. Це підтверджено фактом, що мертві метафори неможливо сформулювати як порівняння [3, с. 209].

Дослідники Бавдл та Джентнер також зазначають, що рівень конвенційності відрізняється у різних мовців, а перехід від нових до конвенційних і від конвенційних до мертвих метафор неоднаковий. Конвенціоналізація нових метафор відбувається внаслідок «абстракції і лексикалізації метафоричних категорій... і для індивідуальних мовців» [3, с. 209]. «Однак перехід від конвенційних до мертвих метафор... відбувається через втрату семантичних асоціацій... і це «забування» триває радше упродовж поколінь» [3, с. 210].

Як поділ Лакоффа і Гоатлі, так і корпусний підхід, а також гіпотеза «кар'єра метафори» побудовані на лінгвістичному матеріалі, і попри те, що ґрунтуються на певних більш-менш об'єктивних семантичних критеріях, значною мірою виходять з людського розуміння і сприйняття. Незважаючи на логічність семантичних доведень, достовірними можуть бути лише результати експериментальних досліджень, що нададуть інформацію про межі, які можна встановити семантично, погоджуючись із певною їхньою нечіткістю.

Автори гіпотези про кар'єру метафори підтверджують її результатами трьох експериментів, доводячи, що у процесі конвенціоналізації метафори відбувається зміщення способу її розуміння від порівняння до категоризації. Такого висновку Браян Бавдл та Дедр Джентнер доходять, зокрема, через тенденцію учасників експерименту, яким поставили завдання перефразувати вислів, зі зростанням конвенційності фігуративного висловлювання надавати перевагу метафорі, а не порівнянню. До того ж дослідники виявили, що після частого контакту з фігуративними порівняннями, що використовували те ж джерело, учасники проявляли тенденцію замінювати їх метафорами. Це означає, що внаслідок ближчого ознайомлення відбувається зміщення від порівняння до категоризації [3, с. 208]. Окрім того, доказом на користь названої гіпотези вчені вважали результати вимірювань періоду розуміння, трактуючи його у взаємозв'язку з двома факторами: рівнем фігуративності та рівнем новизни.

Коли йшлося про новизну, експерименти показали, що період розуміння зменшується, чим знайомішою стає метафора [3, с. 208]. Неабияку роль автори приписують і фігуративності: у разі нових фігуративних висловлювань на розуміння порівняння потрібно менше часу, ніж на розуміння метафори, оскільки процес порівняння простіший, аніж процес категоризації [3, с. 208].

Однак ці висновки суперечать результатам багатьох нейрологічних досліджень. Чимало з них доводять, що при наявності достатнього контексту метафори зрозумілі так само швидко, як і буквальні висловлювання [5, с. 87].

Покладаючись на ряд таких досліджень, Шона Кулсон і Сайма ван Петтен встановили, що фігуративність є визначальною для легкості розуміння. Науковці порівнюють розуміння буквальних і метафоричних висловлювань з підніманням тягарів: щоб підняти 5 чи 20 фунтів потрібно затратити той самий час, але зусилля будуть далеко не однаковими. Тому автори зосередилися на якісній різниці в розумінні буквальних та фігуративних висловлювань. Зацікавлення якісними характеристиками розуміння виникло, по-перше, через ідентичність чисельних характеристик, по-друге, через твердження, що при пошкодженні правої півкулі головного мозку погіршується розуміння небуквальних висловлювань [5, с. 88]. Отже, розуміння буквальних і фігуративних висловлювань повинно якісно відрізнятися. Опираючись на дослідження, така різниця справді існує. Експеримент полягав у записуванні спричинених потенціалів мозку (event-related brain potentials) – «запис синаптичних потенціалів, синхронізованих з репрезентаціями подразників» [5, с. 91]. Вимірювали амплітуду компонента N400, його активують усі слова, а амплітуда вказує на їхню складність [5, с. 92]. І буквальні, і метафоричні висловлювання перебували в однакових

семантичних і граматичних умовах, як виявилось, розуміння метафоричних речень насправді є складнішим, аніж розуміння буквальних. Однак між ними помічений проміжний тип ідентифікований як «буквальне перенесення» [5, с. 101]. Буквальні перенесення «звертаються до прямих значень слова і спричиняють конкретні атрибути релевантних концептів. Але як метафори, їхнє розуміння вимагає вловлювання перенесення між двома когнітивними моделями» [5, с. 90].

Інші експерименти доводять, що новизна метафори має не менше значення у процесі розуміння. Зважаючи на гіпотезу про кар'єру метафори, група психологів і нейрологів дослідила активізацію півкуль і частин мозку для розуміння нових чи знайомих метафор. Встановлено, що нейрологічна активність певних ділянок головного мозку зменшувалася з відомістю метафори, а жодні ділянки у цьому разі не активізовувалися сильніше [4, с. 3217]. Коли метафора є незнайомою, сильніше активізується префронтальна кора головного мозку, де відбувається когнітивний контроль, у цьому разі – вибір відповідного значення, витіснення прямого значення джерела і його неважливих ознак, тобто, перенесення з одного домену на інший. Знайома метафора обробляється радше як слово у прямому значенні, тому префронтальна кора головного мозку задіюється не повністю [4, с. 3219]. При вживанні нової метафори дослідники спостерігали підвищення активності задньої ділянки середньої скроневої звивини, що пов'язують із поняттям категоризації з гіпотези про кар'єру метафори: нейрологічним відповідником категоризації є «шліфування нейрологічних мереж у межах одного регіону, а не між різними регіонами» [4, с. 3219].

Отже, роль фігуративності та новизни на різних етапах метафоричності, а також у межах різних теорій неоднакова. У визначенні ступенів метафоричності Лакофф і Гоатлі, наприклад, керуються лише критерієм фігуративності, тобто беруть до уваги тільки зв'язок прямого і метафоричного значень. Аліс Деїньян у корпусному підході інтегрує обидва критерії: новизна втілюється в урахуванні частотності, а фігуративність – у базовості чи залежності прямого та метафоричного значення. Схожа позиція характерна і для авторів гіпотези про кар'єру метафори.

Під час дослідження виявлено, що в історичних метафорах і фігуративність, і новизна втратили своє значення у минулому, проте, оскільки воно було, такі позбавлені метафоричності слова деякі дослідники все одно вважають метафорами. Іншою крайністю є інноваційні метафори, яким притаманні високі показники і фігуративності, і новизни. Конвенційні метафори не поступаються інноваційним фігуративністю, однак набагато звичніші. Рівень їхньої повсякденності в мові приблизно такий же, як і в мертвих метафор, проте пряме і метафоричне значення досі тісно пов'язані.

Підсумовуючи, можна твердити, що рівень фігуративності, як і рівень новизни, впливають на процес розуміння. Обидва аспекти ускладнюють перебіг інтерпретації, хоча це й не обов'язково відображається у часових показниках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Black M. Metaphor / M. Black. // *Proceedings of the Aristotelian Society*. — The Aristotelian Society, 1954. — P. 273–294.
2. Black M. More about metaphor / M. Black. // *Metaphor and Thought*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993. — P. 19–42.
3. Bowdle B. F. et al. The career of metaphor / B. F. Bowdle, D. Gentner. // *Psychological Review*. — 2005. — P. 193–216.
4. Cardillo E. R. et al. From novel to familiar: tuning the brain for metaphors / E. R. Cardillo, C. E. Watson, G. L. Schmidt, et al. // *NeuroImage*. — 2012. — Vol. 59, No. 4. — P. 3212–3221.
5. Coulson S. et al. Conceptual integration and metaphor / S. Coulson, van Petten, Syma. // *Cognitive linguistics*. — London, New York: Routledge, 2011. — P. 86–107.
6. Davidson D. Wahrheit und Interpretation / D. Davidson. — Suhrkamp, 1986. — 407 p.
7. Deignan A. Metaphor and corpus linguistics / A. Deignan. — John Benjamins Publishing, 2005. — 256 p.
8. Lakoff G. The death of dead metaphor / G. Lakoff. // *Metaphor and Symbolic Activity*. — 1987. — Vol. 2, No. 2. — P. 143–147.